

PLANINI SLEME IN MEDRJE NA TOLMINSKEM¹

Špela Ledinek Lozej

Dr. etnoloških znanosti ter prof. umetnostne zgodovine

Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU

spela.ledinek@zrc-sazu.si

Planini Sleme in Medrje ležita v osrednjem območju Triglavskega narodnega parka, in sicer Sleme pod Rdečim robom, Medrje pa na gozdni jasi pod Visoč vrhom ob vznožju Velikega Stadorja na Tolminskem in sta po obsegu pašnih površin eni izmed največjih planin v Julijskih Alpah, saj obsegata več kot 330 ha pašnikov.

Po ustnih virih naj bi planino Sleme, ki je bila svoj čas v lasti tolminske gospode oziroma zatolminske cerkve sv. Petra, vaščanom poklonila cesarica Marija Terezija,² domnevamo pa lahko, da je planina prešla v last pašne skupnosti Zatolmin šele po uveljavitvi cesarskega patenta iz leta 1853 z določbami o odkupu in ureditvi služnostnih pravic na deleže 54 kmetom, Medrje pa naj bi Zatolminci odkupili od tolminskega plemiča in advokata Kramerja (Dokumentacija ZVKDS; Novak 1955; Perat: 41–42).

Planinsko naselje na Slemenu so pred prvo svetovno vojno sestavljali skupna sirarna in manjši hlevi za prenočevanje živine in pastir-

jev. Gospodarji so smeli gnati v planino točno določeno število glav mlečne živine,³ *jalo*vno, tj. mlado živino – od telet do brejih telic, pa so pasli ločeno v nižji planini Dolga Črča in v visoki planini Na glavah. Ker so bili pašniki na območju Medrij oddaljeni, so solastniki leta 1912 izoblikovali dve društvi⁴ ter pasli izmenično, sprva po eno leto, kasneje pa po dve leti, v planini Sleme in po dve v planini Medrje (Lipušček 2011).⁵ Namesto manjših hlevov, kot je bilo do tedaj v navadi, so v planini Medrje postavili za prenočevanje in molžo živine večji skupni hlev. Stavbe v obeh planinah so bile med prvo svetovno vojno hudo poškodovane, že leta 1932 pa je Matteo Marsano v pregledu planin v Posočju pohvalil povojno obnovo obeh planin, sirarn, kleti, spalnih prostorov, hlevov, napajališč in vodovodne napeljave. Označil ju je za najbolj urejeni planini v Posočju (Marsano 1932: 17, 26–27).

Kmetje iz Zatolmina so do druge polovice 20. stoletja pasli in predelovali mleko sprva dva do tri tedne v nižjih oziroma senožetnih plani-

¹ Prispevek je bil spisan na podlagi zbiranja gradiva za dokumentacijo dediščine visokogorskih planin v okviru projekta ETNOFOLK (Preservation and Enhancement of Folk Cultural Heritage in Central Europe), sofinanciranega iz Evropskega sklada za regionalni razvoj (ESRR) in izvajanega v okviru programa transnacionalnega sodelovanja Srednja Evropa 2007–2013. Za strokovni pregled se zahvaljujem g. Mihi Lipuščku.

² Planina Sleme je vrisana že na t. i. jožefinskem zemljevidu, vojaškem zemljevidu, ki je nastal v letih med 1763 in 1787; stavba, označena kot *Stan*, je vrisana pod greben, označen kot *Slemen* (Rajšp 1997: Sekcija 154). Na franciscejskem katastru iz prve polovice 19. stoletja planina in objekti niso vrisani (Dokumentacija ZVKDS).

³ Število živine je bilo odvisno od priposestvalskega deleža. V primeru, da je imel določen gospodar več živine, kot je bil njegov delež v planini, je lahko pravico odkupil od tistega, ki je imel v planini manj živine, kot je bil njegov delež (Lipušček 2013).

⁴ Sleme in Medrje, slednje kot zatolminsko *nov*o planino omenja Henrik Tuma v rokopisnem zvezku *Pregled goriških planin* iz leta 1918 (Tuma 1918). V članku *Naše planine*, objavljenem leta 1923 v *Jadranskem almanahu* in v istoimenskem članku, objavljenem leta 1925 v *Gospodarski čitanki* navaja le planino Sleme (Tuma 1923: 78; 1925: 36).

⁵ V nekaterih virih je navedeno, da so sprva pasli izmenično pet let, in se pozneje menjavali vsako leto (Lipušček 1993: 136).

Slika 1: Planina Medrje, 19. 7. 2011 (foto Špela Ledinek Lozej).

nah (*predpašnikih*) Laška seč, Črča, Stena, Zagrmuč, Srednjica, Javorca, Na produ, Školj, Na vrhu in Za vrhom, zatem so gnali živino bodisi v planino Sleme bodisi Medrje, jeseni so se vrnili v nižje planine, kjer so ostali, dokler je bila paša oziroma dokler so dopuščale vremenske razmere. Medtem ko sta bili visokogorski planini skupni, so bili *predpašniki* v zasebni lasti (Lipušček 2011; 2013; Melik 1950: 198–199).

Po uveljavitvi cesarskega patenta je s planino Sleme upravljalo sprva zatolminsko mlekarско društvo, kasneje mlekarška zadruga. Društvo je imelo prvotno enega in zatem po dva gospodarja, ki sta bila do prve svetovne vojne voljena, potem pa je bilo v navadi, da so se gospodarji vrstili po hišnih številkah. Gospodar je bil ob posvetovanju z ostalimi solastniki zadolžen za določitev odhoda v planino, za najetje sirarja (*mlekarja*) in pastirjev (*govedarjev*), za določitev dela (*rabote*) lastnikom živine, oskrbo mlekarja, pastirjev in živine s siriščem, soljo, koruzno moko in kruhom, za prinos oz. dovoz vsega potrebnega v planino na začetku pašne sezone ter redni odvoz sira iz planine, za skupno prodajo, delitev sira in skute ter izkupička, za hrambo denarja in vodenje finančne evidence (Čujec-Stres 1975: 301–302).

Pastirje (*govedarje*) in sirarja (*mlekarja*) so gospodarji zbirali (*kardali*) na prvo pomladansko nedeljo. Za pastirje, ki so skrbeli za *trop*, tj. živino več gospodarjev, ki je štel od 15 do 20 glav, se je lahko udinjala tudi domača delovna sila, starejši otroci in neoženjeni strici. Glav-

ni pastir oziroma predpastir, imenovan *prbc*, je odločal o tem, na katerem pašniku (*pasku*)⁶ se bo pasel posamezen *trop*. Pastirje je plačalo mlekarско društvo, poleg plačila jim je zjutraj pripadalo še mleko,⁷ opoldne pa *skutnica*, sirotka s posameznimi kosmiči skute, ki je ostala v kotlu potem, ko so iz njega pobrali skuto. Položaj pastirjev se je izboljšal po prvi svetovni vojni, saj so jih bili kmetje primorani oskrbovati še s koruzno moko, iz katere so pripravljali polento, s kruhom, ki so ga gospodinje pekle po vrstnem redu enkrat tedensko, ter s slanino in sirom. Položaj *mlekarja* je bil boljši kot položaj pastirjev, v času med prvo in drugo svetovno vojno je dobival enkrat večje plačilo (Čujec-Stres 1975: 301–302; Lipušček 2011).

Planinski delovnik se je pričel zgodaj zjutraj. Na Slemenu je *mlekar* zbudil pastirje s pritrkavanjem na zvon, napravljen iz granate, na Medrjih pa kar z lučanjem kamnov na strehe hlevov. Po jutranji molži, okoli pete ure so pastirji gnali govedo na pašo. Pred prvo svetovno vojno so vse mleko živine posameznega gospodarja stehali le na začetku pašne sezone, sredi 19. stoletja na merni dan na predvečer sv. Ivana (Ruttar 1854: 227), kasneje pa enkrat me-

⁶ *Paski* oziroma pašniki planine Sleme se imenujejo V klincu, Svinjska dolina, Pod patočno, Pri skalah, Pri frnaž, Pri čelu (Čeak 1999; Lipušček 2011).

⁷ V obdobju pred prvo svetovno vojno je jutranje mleko pripadalo pastirjem le do sv. Jakoba, 25. julija, kajti kasneje je količina mleka upadla do te mere, da bi odtegljaj s strani pastirjev lahko ogrozil zadostno proizvodnjo sira.

Slika 2: Planina Sleme, 19. 7. 2011 (foto Špela Ledinek Lozej).

sečno, na podlagi česar so izračunali povprečje. Po prvi svetovni vojni je bilo uvedeno dnevno tehtanje mleka. Količino je *mlekar* zabeležil na tablo in naknadno prepisal v knjigo. Pri pomoči *mlekarju* pri sirarskih opravilih so se pastirji vrstili. Za živino *domaćinarja*, pastirja, ki je bil na vrsti za pomoč sirarju, so tisti dan poskrbeli drugi pastirji. Poleg za pomoč *mlekarju* je bil *domaćinar* zadolžen tudi za čiščenje hlevov in kuhanje polente za kosilo. S paše so se pastirji vračali okoli poldne in pokosili. Med drugo in poltretjo uro so krave zaprli v hleve in jih pomolzli. Po molži sta gnala dva pastirja na popoldansko pašo, imenovano po popoldanski malici *u kobšče*, ostali so pripravljali drva ali počivali. Krave so zaprli v hleve ob 8 h zvečer. Poleg goveje živine so imeli posamezni pastirji v planini tudi prašiče, ki so jih hranili s sirotko (Čujec-Stres 1975: 302–303; Lipušček 2011; 2013).

V planinah so izdelovali polnomastni sir tolminc v 5 do 6 kg težkih kolutih, pa tudi sir iz posnetega mleka, ki so ga imenovali *čuč*. *Mlekarji* so sirili po občutku in pri tem upošte-

vali tudi dnevno pašo.⁸ Poleg sira so v planini izdelovali še albuminsko skuto in občasno tudi maslo. Glavnina sira je bila namenjena prodaji, le v primeru, da *ni bilo poti za sir*, se pravi, da ga niso uspeli prodati, so si ga razdelili. Z zaslužkom so v društvu pokrili skupne stroške za plačilo sirarja, pastirjev in nakup soli. Do prve svetovne vojne so sir znosili iz planine v oprtnikih, potem pa je bila do Medrij urejena pot, po kateri so ga lahko zvozili na samotežnih saneh, *ulačeh*, šele po drugi svetovni vojni pa je bila urejena pot do planine Sleme do mere, da je bilo moč sir in ostalo potrebno zvoziti na saneh s konji (Čujec-Stres 1975: 303). Delo v planini, t. i. *rabote*, npr. popravljanje ograje, priprava drv, čiščenje in trebljenje pašnikov, popravilo hlevov, urejanje poti, je bilo razdeljeno po številu glav živine posameznega gospodarja, stroški za plačilo mlekarja pa glede na količino namolženega mleka posameznega gospodarja. Glede na količino namolženega mleka so si lastniki živine razdelili (*partili*) tudi skuto.⁹ Medtem ko je bil sir namenjen prodaji, pa so skuto rabili za domače prehranjevanje. Skuto so shranili v lesenih perforiranih čebrih, *skutenkih*. Ob slehernem dodajanju skute, je vroča sirotka konzervirala skuto in odtekla skozi odprtine pri dnu (Čujec-Stres 1975: 303; Lipušček 2011; 2013).

Pašni upravičenci so zaradi upadanja govedoreje v drugi polovici 20. stoletja¹⁰ opustili sočasno rabo planin Medrje in Sleme in pričeli pasti stopenjsko. Kot prvo ženejo konec maja v nižje ležečo planino Medrje (1150 m). V začetku junija, ko živina popase travo, ženejo v višje ležečo planino Sleme (1436 m), se konec julija

⁸ Ko so pripovedovali *mlekarji*, je bil sir, ki je bil pri delan iz mleka, namolženega po paši v Stodorju, v Policah, v Pelinovcu ali na Senožeti, najboljši, in ga niso namenili prodaji, marveč so ga uživali doma (Lipušček 2011).

⁹ Skuto so si delili, ko je bil poln čeber, ob *prekladanju* iz ene v drugo planino ali ob koncu pašne sezone, pri čemer so razprostrli prt in premešali starejšo in mlajšo skuto (Lipušček 2013).

¹⁰ Konec 70. in v začetku 80. let je število živine upadlo na manj kot 80 glav (Čujec-Stres 1975: 301); za primerjavo, leta 1932 naj bi bilo v planinah Sleme in Medrje skupaj 210 glav živine (Marsano 1932: 27), po drugi svetovni vojni pa okoli 190 glav (Čujec-Stres 1975: 301).

vrnejo na Medrje in po možnosti – odvisno od vremenskih okoliščin – konec avgusta vnovič na Sleme, kjer ostanejo do sredine septembra. Posamezni rejci pasejo v začetku maja, pred odhodom na Medrje, še v nižjih oziroma senožetnih planinah (*predpašnikih*) Laška seč, Črča, Zagrmuč, Lapoč, drugi ženejo v našete senožetne planine le jeseni. Od 70. let 20. stol. dalje so rejci sledeč nasvetom veterinarjev, kmetijske pospeševalne službe in novogoriškega kmetijskega zavoda pričeli uvajati poleg že utečene jesenske paše po prihodu iz planine tudi spomladansko pašo na bližnjih vaških pašnikih in travnikih. Prav tako so veterinarji, kmetijski pospeševalci in novogoriški kmetijski zavod od 70. let dalje spodbujali namesto dotedanjega goveda cikaste ali pincgaverske pasme uvajanje bolj mlečne rjave ali montafonske oziroma kasneje brown-swiss pasme goveda, ki imata tudi do petkrat več mleka kot nekdanja cika, ter dokrmeljevanje pasoce živine z močnimi krmili (Batistuta 2008; Lipušček 1993; Lipušček 2011).

Pomanjkanje sirarjev in pastirjev, do katerega je prišlo zaradi deagrarizacije in industrializacije,¹¹ ter zahtevnost živinske oskrbe zaradi višje mlečnosti in občutljivosti novouvedenih pasem za mastitis sta prispevala k preoblikovanju organizacije skrbi za živino in predelavo mleka v planini in sicer v obliki družinskega odpaševanja. V okviru odpaševalnega sistema so lastniki živine primorani sledeč vrstnemu redu, dogovorjenem na začetku pašne sezone, oddelati v planini določeno število dni na glavo živine,¹² in sicer del v planini Sleme in del v planini Medrje, v kateri so pogoji dela težji. Pašni interesenti morajo oddelati tudi določeno število skupnega dela v planini, t. i. *ra-bote*, in sicer 12 ur na kravo, pri čemer so ure različnega dela različno vrednotene.¹³ Pri vsaki hiši, kjer ženejo v planino, je tako vsaj en po-

sameznik, ki je vsaj priučen sirarskih opravil in dela z živino, nekateri pa so opravili tudi sirarski tečaj.¹⁴ V okviru pašne skupnosti se letno določi gospodarja planine, ki je zadolžen za operativne naloge. Sir in skuto si lastniki razdelijo po pripadajočih deležih glede na količino namolzenega mleka ob nenapovedani mesečni veterinarski kontroli, in sicer tako, da napravijo oštevilčene kope po tri kolute sira po vrsti od najbolj starih do najmlajših ter zatem žrebajo številke. V primeru, da je potrebno uravnavati težo, razrežejo srednji hlebec sira. Sir delijo, ko so police v shrambi polne, ob menjavi odpaševalcev oziroma ob selitvi iz ene planine v drugo. Posamezni lastniki napravijo zase tudi večje, 5 do 6 kg težke kolute sira, sicer tehtajo koluti zaradi lažje prodaje okoli 3 kg. Skuto si razdelijo tako, da zmešajo starejšo in mlajšo skuto. Nekaj sira prodajo tudi v planini, po skuti ni povpraševanja. Denar od prodaje sira je namenjen kritju skupnih stroškov (Čeak 1999; Rutar 2011; Lipušček 2011).

Prav tako kot sta bili planini sledeč zabeležki Mattea Marsana izstopajoči in zgledno urejeni že v tridesetih letih, sta zgledno urejeni in dobro organizirani še danes. Že v 70. letih 20. stol. so zatolminski rejci na prigovarjanje veterinarja pričeli razmišljati o nakupu in namestitvi molznega stroja. V potresu leta 1998 so bili objekti v planini poškodovani; v letih med 2006 in 2007 sta bila sirarna in skupni hlev obnovljena v okviru popotresne obnove s strani Državne tehnične pisarne, pri čemer je država zagotovila ureditev dokumentacije in denar za obnovo prostorov, občina Tolmin in Agrarna skupnost Zatolmin pa opremo in ureditev sirarne, bivalnih prostorov in sodobnega molzišča na mestu nekdanjega skupnega hleva. Za potrebe dovoza materiala so uredili tudi dovozno pot (Dokumentacija ZVKDS; Kranjc 2007: 10). Preurejena sirarna in sodobno opremljeno molzišče zagotavljata časovno gospodarnejšo molžo in

¹¹ V začetku so izbirali pastirje, ki so bili najboljši, potem so ostali za pastirje tisti, ki so bili bolj *škarf*. Ker ni šlo, so začeli sami gospodarji (Lipušček 2013).

¹² Število dni je spremenljivo in je znašalo leta 2007 4,5 dneva na glavo živine, leta 2011 pa le 2,5 dneva (Rutar 2011; Lipušček 2011).

¹³ Delo z motorno žago je npr. ovrednoteno za tri ure ročnega dela, delo s traktorjem pa za štiri ure ročnega dela. V primeru, da ima posameznik višek delovnih

ur, se mu le-te izplačajo po 6 eur za uro dela (Rutar 2011).

¹⁴ Sirarski tečaji so organizirani v prenovljeni vaški mlekarni v vasi Krn. Prenova mlekarnice in organizacija sirarskih tečajev je bila izvedena v okviru projekta Usposobljena delovna sila – predpogoj za razvoj ter povezovanje turizma, kmetijstva in naravovarstva na planinah zgornjega Posočja, ki je bil financiranega s strani sredstev Phare (Kranjc 2007).

higiensko neoporečno predelavo mleka in zatolminski rejci razmišljajo, da bi sodobno opremljeno molzišče uredili tudi v planini Medrje.

Planini Medrje in Sleme ležita v osrednjem območju Triglavskega narodnega parka in imata neprecenljivo vlogo pri ohranjanju kulturne dediščine, npr. značilne kulturne krajine, stavbarstva, sirarskega znanja izdelave tolminca, rokovanja z živino, kolobarjenja paše in košnje med visokogorskimi in senožetnimi planinami ter dolinskimi travniki in pašniki ter pri bogatitvi kulturne, dediščinske in kulinarčne turistične ponudbe. In naposled ima reja živine in predelava mleka tudi velik pomen za pridelavo in uživanje zdrave hrane. Na ocenjevanju sirov je bil tolminc iz zatolminskih planin Sleme in Medrje že večkrat nagrajen. Vzpostavljen sistem družinskega odpaševanja pa zagotavlja vsaj delno priučitev rokovanja z živino in s sirarskih opravili vsem družinskim članom ter tako prenos tradicionalnega znanja in veščin mlajšim rodovom.

Sogovorci

Lipušček Miha, Solkan, 11. 7. 2011; Sleme, 19. 7. 2011; Nova Gorica 12. 11. 2013.

Rutar Andrej, v. Kletnik, Sleme, 19. 7. 2011.

Viri

Dokumentacija Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica, dosje Medrje in Sleme (Dokumentacija ZVKDS).

Perat, J.: *Planine umirajo počasi*. Nabor časopisnih članov Janka Perata. Kopije hrani Inštitut za slovensko narodopisje (zbral in posredoval Gorazd Kutin, junij 2013).

Rajšp, V. 1997: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804) 3* (Kartografsko gradivo). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv republike Slovenije.

Terenski zapiski Špele Ledinek Lozej, Inštitut za slovensko narodopisje, Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici.

Tuma, H. 1918: *Pregled goriških planin 1918 po nalogu zavoda za vzpostavitev Goriške*. Rokopis iz Arhiva dr. Henrika Tume, Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici.

Literatura

Batistuta, M. 2008: Zatolminci med prvimi pogнали živino (Iztis spletnega prispevka v Dokumentaciji Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE

Nova Gorica, dosje Sleme).

Čeak, B. 1999: Odpaševanje na planini Sleme. *GEA* 7: 6–9.

Čujec-Stres, H. 1975: Pastirovanje na planinah Sleme in Mederje. *Tolminski zbornik* 2: 301–304.

Čujec-Stres, H. A. in Stres Š. 2008: Razvoj ledinskih imen na področju Zatolmina z visokogorskimi planinami. *Traditiones* 37/1: 169–199.

Koren, D. 2006: *Mlečne planine v Zgornjem Posočju: O življenju in gospodarjenju na planinah s predelavo mleka*. Bled: Triglavski narodni park.

Kranjc, Š. 2007: Delo na obnovljenih planinah je lažje. *Epicenter* 8/6–7: 10–11.

Lipušček, M. 1997: Tolminska in živinoreja. *Tolminski zbornik* 3: 397–401.

Lipušček, R. 1993: *Dolini Tolminke in Zadlaščice: Zbornik (Alpski mladinski raziskovalni tabori, Tolmin 1988–1990)*. Tolmin: Triglavski narodni park; Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor Gibanja Znanost mladini pri Zvezi organizacij za tehnično kulturo.

Marsano, M. 1932: *I pascoli alpini dell'alto e medio Isonto*. Gorizia: Prem. Stab. Tip. L. Lucchesi.

Melik, A. 1950: *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Miklavčič-Brezigar, I. 1995: Tipi planinskih naselij v Gornjem Posočju. V: Cevc, T. (ur.): *Planšarske stavbe v Vzhodnih Alpah*. Ljubljana: ZRC SAZU, ISN: 94–109.

Novak, V. 1955: Odkup in ureditev služnostnih pravic v Bohinju. *Zbornik Filozofske fakultete* 2: 259–315.

Ruttar, T. 1854: Planine. *Arkiv za povjestnico jugoslavensko* 3: 227–230.

Tuma, H. 1923: Naše planine. *Jadranski almanah* 1923: 76–94.

Tuma, H. 1925: Naše planine. V: Rustja, J. (ur.): *Gospodarska čitanka*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba: 36–47.

Filmografija

Lipušček, M. 1990: *Bogata skromnost planin* (idejna zasnova in besedilo M. Lipušček; lektorica A. Štefan; vodenje po terenu M. Lipušček, snemanje in fotografija A. Vencelj; montaža J. Škrlep; bral je I. Lotrič; oblikovanje naslovnice S. Lipušček; posneto v letih 1989–1990, 11 min, 12 sek).

Kranjc, Š. 2007: *Čezmejna sirarska pot I: Planine Sleme, Kuhinja, Razor* (pripravila Š. Kranjc; kamera I. Saksida, Š. Rutar; sestavil M. Rijavec; produkcija M. Saksida; strokovna sodelavca D. Koren, S. Beguš). Dornberk: ViTel (1 video DVD, 23 min, 14 sek).